

УДК 340.12:341.231.14:(341.645.5+342.565.2(477))

СУДОВИЙ ЗАХИСТ ПРАВА ОСОБИСТОЇ НЕДОТОРКАНОСТІ КОНСТИТУЦІЙНИМ СУДОМ УКРАЇНИ ТА ЄВРОПЕЙСЬКИМ СУДОМ З ПРАВ ЛЮДИНИ

Ольга ПОЖАР,асистент кафедри права Європейського Союзу та порівняльного правознавства
Національного університету «Одеська юридична академія»**SUMMARY**

The article investigates the question of the essence of judicial protection right of personal integrity by the Constitutional Court of Ukraine and the European Court of Human Rights, and also detection the root causes of abuse the human rights and freedoms in Ukraine.

Key words: human rights, personal integrity, judicial protection of rights, Constitutional Court of Ukraine, European Court of Human Rights.

АНОТАЦІЯ

Статтю присвячено дослідженню питань сутності судового захисту права особистої недоторканності Конституційним Судом України та Європейським судом з прав людини, а також виявленню глибинних причин порушення прав і свобод громадян України.

Ключові слова: права людини, особиста недоторканність, судовий захист прав, Конституційний Суд України, Європейський суд з прав людини.

Постановка проблеми. Вступ до Ради Європи дозволив Україні: більш активно впливати на політику європейської співпраці в гуманітарній та правовій сфері, брати участь у багатосторонніх програмах і проектах цієї організації, працювати в її органах, відстоюючи національні інтереси; отримати більш ефективний інструментарій здійснення реформи правової системи, приведення українського законодавства у відповідність з європейськими міжнародно-правовими стандартами. Українські громадяни отримали право в разі вичерпання можливостей захисту прав всередині країни звернутися зі скаргою до Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ).

Проте в цілому ситуація із забезпеченням особистих прав людини залишається складною, про що свідчать численні порушення найважливіших з них. Найбільш серйозні проблеми спостерігаються в галузі забезпечення права на особисту недоторканність громадян.

Незважаючи на те, що деякі питання судового захисту прав людини досліджувалися такими видатними авторами, як Н. Вітрук, М. Марченко, П. Рабінович, Н. Сергієнко, С. Шевчук, Г. Шицький та іншими вченими, питання захисту права на особисту недоторканність такими важливими інститутами судового захисту, як Конституційний Суд України (далі – КСУ) та ЄСПЛ мають велике практичне і теоретичне значення та є досить актуальними.

Слід визнати, що сьогодні в українській правовій системі функції держави щодо забезпечення права на особисту недоторканність врегульовані недостатньо, не створений необхідний механізм ефективної реалізації повноважень державних органів щодо охорони основних прав і свобод особистості. Дотримання права людини на особисту недоторканність забезпечується перш за все повагою до особистості та її прав з боку державних службовців. Приклади катувань, нелюдського та принижуючого гідності поводження, здійснення арештів та затримання з грубими порушеннями закону, свідчать про відсутність такої поваги.

Мета статті. Мета дослідження полягає в комплексному науково-правовому аналізі судового захисту права особистої недоторканності КСУ та ЄСПЛ, а також необхідності виявлення глибинних причин порушення цього права громадян в Україні.

Виклад основного матеріалу. Створення в Україні вищого органу конституційного контролю стало необхідним кроком на шляху формування правової держави. Багато в чому саме завдяки діяльності КСУ почали наповнюватися реальним конституційно-правовим змістом норми Конституції України про те, що права і свободи людини і громадянина є найвищою цінністю, вони визначають зміст та порядок застосування законів, діяльність органів законодавчої і виконавчої влади, місцевого самоврядування.

Згідно зі ст. 2 Закону України «Про Конституційний Суд України» КСУ являє собою судовий орган конституційного контролю, що гарантує верховенство Конституції України як Основного Закону держави на всій території України.

Практично будь-яка справа, що розглядається КСУ, так чи інакше зачіпає проблеми, пов'язані з реалізацією прав і свобод громадян. З усіх звернень, які поступають до судового органу конституційного контролю, значну частку становлять скарги громадян про порушення їх прав і свобод нормами законодавчих актів. Все це свідчить про те, що КСУ вже зайняв особливе місце в системі органів державної влади, що забезпечують правову охорону норм Основного закону.

Певний інтерес представляє таке вихідне джерело формування правової позиції КСУ, як стандарти Ради Європи в області особистих прав людини, у тому числі права на особисту недоторканність. Насамперед, мова йде про вивчення впливу європейських міжнародно-правових норм на формування і формулювання правової позиції у кожній конкретній справі, що розглядаються КСУ.

Рішення, що приймаються Конституційним Судом України, умовно можна розділити на дві групи: рішення,

в яких зачіпаються принципи, що визначають правовий статус особистості та рішення, що розглядають зміст особистих прав.

Найбільша частка рішень КСУ, пов'язаних з особистими правами, присвячена безпосередньому аналізу конституційного змісту зазначених прав. При цьому КСУ активно посилається на Європейську Конвенцію про захист прав людини та основоположних свобод (далі – ЄКПЛ). Аналіз рішень показує, що КСУ в якості підстави формування своїх правових позицій використовує поряд з Конституцією України положення міжнародно-правових норм у двох ситуаціях. По-перше, коли в українському законодавстві відсутні норми, що регулюють певні суспільні відносини, або такі відносини врегульовані законодавством не повністю (тобто в наявності прогалина в законі). У цій ситуації КСУ звертається до міжнародно-правових норм, в яких містяться правила, що регулюють відносини, які є предметом розгляду. По-друге, положення міжнародно-правових норм виступають підставою формування правової позиції у разі, коли правовідносини, що виступають предметом розгляду, регулюються в законодавстві України і в міжнародному праві по-різному. У такій ситуації суд, по суті, використовує правило, закладене в Конституції України про те, що якщо міжнародним договором України встановлено інші правила, ніж передбачені законом, то застосовуються правила міжнародного договору.

Рішення КСУ, в яких використовуються норми міжнародно-правових актів у процесі формування правової позиції дозволяють умовно поділити їх на три групи. Перша група рішень КСУ містить у мотивувальній частині правові позиції, в яких своїми визначальним джерелом мають міжнародно-правові положення поряд з положеннями Конституції України. Друга група відрізняється використанням положень міжнародно-правових норм з метою підтвердження правомірності сформульованих на основі національних норм правових позицій та їх узгодженості з міжнародно-правовими зобов'язаннями України. І, нарешті, третя група рішень суду містить правові позиції, сформульовані з використанням рішень ЄСПЛ.

Так, у більшості розглянутих справ у галузі забезпечення та захисту особистих прав і свобод людини і громадянина КСУ формулює правові позиції на підставі виявлення правового сенсу Конституції України, а положення міжнародно-правових норм використовує як авторитетне підтвердження узгодженості та відповідності норм національного права і власних правових позицій загальноприйнятими міжнародними стандартами. При цьому, на наш погляд, суд переслідує кілька цілей. По-перше, цим демонструється ефективність на території України положень міжнародних договорів України, насамперед у сфері прав і свобод людини та громадянина. Також, висновок суду про узгодженість міжнародних та національних норм вказує на те, що у своїй діяльності органи влади України враховують і виконують у рамках своєї компетенції, взяті на себе державою міжнародні зобов'язання. По-друге, використовуючи положення міжнародно-правових норм, КСУ надає своїм правовим позиціям і рішенням у цілому більш авторитетного значення в очах всіх суб'єктів права, яким вони адресовані. Це, у свою чергу, покликане зняти сумніви щодо правомірності того чи іншого висновку, викладеного в рішенні і надалі стимулювати всіх зацікавлених суб'єктів права на більш якісне виконання приписів КСУ.

Особливої актуальності набуває усунення рішеннями КСУ з системи норм українського права актів органів

державної влади, що створюють перешкоди для реалізації громадянами належних їм конституційних прав і свобод.

Розглядаючи деякі характерні для КСУ рішення, в яких зачіпаються особисті права людини, слід відзначити, що предметом пильного аналізу з боку КСУ стали питання дотримання конституційного права на свободу та особисту недоторканність. Зокрема, винесення постанови про обрання як запобіжного заходу взяття під варту завжди обмежує право на свободу та особисту недоторканність. Слід зазначити, що громадяни активно користувалися правом вимагати судової перевірки підстав для винесення рішень про взяття під варту. Для підтвердження правової позиції в справах, пов'язаних із захистом особистих прав, КСУ у своїх рішеннях активно використовує положення пунктів 3 та 4 ст. 5 ЄКПЛ, які гарантують підозрюваному (обвинуваченому) «право на судовий розгляд протягом розумного строку або на звільнення до суду». У цьому відношенні спостерігається закономірна схожість з практикою ЄСПЛ.

В Рішенні КСУ від 25 грудня 1997 р. № 9-зп суд встановив, що частина перша ст. 55 Конституції України відповідає зобов'язанням України, які виникли у зв'язку з ратифікацією Україною ЄКПЛ (Рим, 1950 р.), що згідно зі ст. 9 Конституції України є частиною національного законодавства.

У Рішенні від 30 вересня 2009 р. № 23-рп / 2009 КСУ наголосив, що гарантії права особи на захист впливають із взятих Україною міжнародно-правових зобов'язань: «Гарантування кожному права на правову допомогу є не тільки конституційно-правовим обов'язком держави, а й дотриманням взятих Україною міжнародно-правових зобов'язань відповідно до положень загальної декларації прав людини 1948 р., Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р., Міжнародного пакту про громадські та політичні права 1966 р. тощо».

Таким чином, низка рішень КСУ свідчить про систематичне та узгоджувальне застосування положень Європейської Конвенції від час розгляду справ як щодо конституційності законодавчих актів, так і офіційного тлумачення Конституції України [1, с. 190–191].

Важливо відзначити, що, незважаючи на остаточність рішень КСУ, громадяни все ж мають можливість скористатися правом, закріпленим у ст. 55 Конституції України: «Кожен має право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна». Для українців таким міждержавним органом є Європейський Суд з прав людини.

Кажучи про роль Європейського суду з прав людини, у захисті особистих прав людини в Україні слід зазначити, що захист прав особистості не є внутрішньою справою держави. Міжнародні механізми захисту прав все активніше залучаються в охорону прав людини, завдяки чому міжнародно-правові документи починають перетворюватися з простих декларацій у дієві способи захисту основоположних прав і свобод.

Європейський суд з прав людини був утворений для забезпечення дотримання зобов'язань, прийнятих на себе членами Ради Європи з Європейської Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод.

Європейський Суд став унікальним наднаціональним органом правосуддя, ознаменувавши собою якісно но-

вий етап гармонізації та інтеграції правових систем європейських країн. Рішення Європейського Суду користуються незаперечним авторитетом для національної влади і служать керівництвом у повсякденній практиці для законодавчих, судових та інших органів держав-членів Ради Європи. Вони набули характеру особливого джерела права і з кожним роком все більш глибоко і безпосередньо впливають на розвиток національних правових систем, а також на формування і розвиток європейського правового простору [2, с. 165].

Н.В. Вітрук виділяє два способи дії Європейської Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод та протоколів до неї: а) пряму дію (*ergo omnes*); б) опосередковане, через практику Європейського суду з прав людини [3, с. 5].

Ратифікація Україною Європейської Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод дозволяє всім особам, які знаходяться під її юрисдикцією, звертатися до Європейського суду, якщо вони вважають свої права порушеними. Це забезпечується ст. 55 Конституції України, формулювання якої відповідає ч. 1 ст. 35 Європейської Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. При цьому діє принцип: держави вільні від відповідальності перед міжнародним співтовариством, поки мають можливість відновити порушене право в рамках національної правової системи. Важливий аспект принципу полягає в тому, що механізм захисту, встановлений Конвенцією, є субсидіарним по відношенню до національних систем гарантії прав людини [4, с. 19].

Необхідно відзначити, що активність використання європейського судового механізму українськими громадянами досить висока. Причини, що породжують проблеми в галузі забезпечення прав людини в Україні, лежать в економічній і соціальній площині, а також пов'язані з недоліками організації роботи державного апарату та чинного законодавства.

За кількістю заяв на 10 000 жителів Україна випереджає і Росію, і Туреччину. Якщо від Росії знаходиться 0,71 заяви на 10 000 населення, від Туреччини 0,53, то від України – 1,03 заяв на таку ж кількість населення.

Аналіз динаміки звернень громадян до Європейського суду з прав людини свідчить про зростання числа скарг. В основному вони стосуються таких порушень прав громадян, як тривалі терміни утримання під вартою в очікуванні суду; тривалий судовий розгляд; тортури і жорстоке поводження з підслідними; невиконання рішень суду та інших порушень [5, с. 323].

Наша держава випереджає країни-члени Ради Європи за кількістю справ за ст. 13 (право на ефективний засіб юридичного захисту) і ст. 3 (заборона катування).

Як зазначає екс-Голова Верховної Ради України В. Литвин: «Кожна справа про застосування катувань має розглядатися правоохоронними органами як надзвичайна подія, а винні в цьому мають бути покарані відповідно до закону. Потрібно усвідомити, що після затримання чи засудження особи держава повністю відповідає за її стан здоров'я. Пониження у званні чи навіть звільнення з органів не може вважатися кримінальним покаранням за застосування катування в будь-якій формі. Заяви про те, що затриманий чи засуджений сам собі заподіяв тілесні пошкодження, мають бути негайно підтверджені незалежною медичною експертизою. І якщо вона не підтвердить таких заяв, то їх наслідком має бути не лише адміністративна, а й кримінальна відповідальність. Особи які прикривають

своїх підлеглих у подібних випадках, також не повинні уникати покарання» [6, с. 8].

Останнім часом почастишали рішення Страсбурзького суду, в яких він досить конкретно зазначає, які саме недоліки національного законодавства спричинили порушення Конвенції державою-відповідачем. Такі констатації Суду можна вважати в певному сенсі своєрідною законодавчою ініціативою стосовно відповідної держави, оскільки вони так чи інакше зобов'язують її усунути зазначені недоліки, тобто вжити так звані заходи загально-го характеру [7, с. 240].

Проаналізувавши деякі рішення Європейського суду в справах, розглянутих у відношенні України, в яких встановлені порушення особистих прав людини (право на життя, недоторканість особи, гідність особи та інші), можна виділити як яскравий приклад рішення Європейського суду з прав людини (далі суд) у справі «Захаркіна проти України». У ньому зазначено, що:

– мало місце порушення ст. 3 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі Конвенція) (заборона катування) з її матеріальної та процесуальної сторін;

– було порушено п. «с» ч.1 ст. 5 Конвенції;

– мало місце порушення ч. 3 ст. 5 Конвенції.

Суд зазначив, що затримання п. Захаркіна як підозрюваного в кримінальній справі, котре розпочалося 17 травня 2003 р. та закінчилось 24 травня 2003 р., тривало більше ніж шість днів, однак ніякого дозволу суду протягом 72 годин так і не було дано, що суперечило національному законодавству. Також суд дійшов до висновку, що за обставин вказаної справи тримання заявника під вартою на підставі нібито вчинення ним адміністративного правопорушення виявилось засобом тимчасового позбавлення його свободи без належного дозволу суду.

Тому суд вважає, що уповноважені органи влади діяли стосовно заявника недобросовісно й обманно та не зробили спроби застосувати національне законодавство належним чином – так, аби процесуальні права заявника, пов'язані з його статусом як підозрюваного у кримінальній справі, були відповідним чином гарантовані. Охарактеризована поведінка національних органів влади суперечить принципу правової визначеності та захисту від свавілля, передбаченого ч. 1 ст. 5 Конвенції. Відтак, було порушено ч. 1 ст. 5 конвенції.

З огляду на представлені докази, Суд визнав, що травми, які були на заявнику, заподіяли йому під час утримання під вартою, а держава, не спромігшись надати виправдувальні пояснення, повинна понести відповідальність. Тому мало місце порушення процесуальної сторони ст. 3 Конвенції.

У своїй практиці Суд при виявленні недоліку в національній правовій системі вказує на джерело відповідної проблеми, щоб допомогти Договірним державам у пошуку належного її вирішення, а Комітетові Міністрів – у здійсненні нагляду за виконанням рішень. Беручи до уваги системний характер проблеми, яку виявлено в цій справі, Суд наголошує, що слід невідкладно запровадити конкретні реформи в законодавстві та адміністративній практиці України для їх узгодження із висновками Суду, викладеними в цьому рішенні, щоб забезпечити відповідність такого законодавства та практики вимогам ст. 5. Суд залишає за державою під наглядом Комітету Міністрів право визначити, який саме спосіб розв'язання цих проблем був би найдоцільнішим, і пропонує Урядові подати план заходів, розроблений у

цьому зв'язку, не пізніше шести місяців від дня, коли це рішення придбає статусу остаточного.

Безсумнівно, що у сфері утвердження гідності людини скарбницею такого досвіду є Європейська конвенція про захист прав людини та основних свобод і практика Європейського суду з прав людини, які перетворили це питання в центральний фактор нинішнього буття і визначальну парадигму майбутнього Європи, поєднавши в потужний комплекс передові культурні та наукові надбання, створені багатовіковою історією. Так само безумовно, що теперішнє і майбутнє України в державно-політичному і гуманітарному аспекті невіддільне від Європи, як справедливо і те, що ми маніфестуємо сприйняття ідеї права і справедливості, гідності людини та її свободи, але ми ще досить повільно і незграбно вибудовуємо державу і згуртовуємо народ задля досягнення проголошеної у Римському договорі мети, принципи якого сприйняті на національному рівні Конституцією України, яка є визначальним джерелом юридичного матеріалу для розбудови права і правової системи. І система права, і судова система, судоустрій і судова практика повинні задовольняти одночасно Конституцію України і ЄКПЛ [8, с. 201].

Треба сказати, що за період своєї діяльності Конституційний суд України розглянув значне число справ, пов'язаних із захистом особистих прав людини. Дослідження рішень Конституційного суду свідчить про серйозні і повторювані порушення цієї категорії прав, про наявність проблем їх законодавчого регулювання та реалізації.

Аналіз рішень Конституційного суду України, пов'язаних з розглядом справ щодо захисту особистих прав людини, свідчить про високу частку порушень права на свободу та особисту недоторканність, порівняно з іншими правами. При цьому Конституційний суд України активно використовує положення Європейської Конвенції про права людини та протоколів до неї для підтвердження своєї правової позиції.

Також стає очевидним, що в кримінальному судочинстві в Україні виявляється цілий комплекс системних порушень особистих прав людини. Найчастіше такі порушення пов'язані з умовами утримання в місцях попереднього ув'язнення та в місцях позбавлення волі, необґрунтованим взяттям під варту, порушенням строків тримання під вартою та строків розгляду кримінальної справи.

Дослідження рішень Європейського суду показує, що досить велика кількість порушень, встановлених судом з особистих прав людини щодо України, носить повторюваний характер. Це говорить про відсутність у державі ефективної системи заходів по застосуванню і виконанню рішень, які має вжити країна-порушник для попередження в подальшому аналогічних порушень.

Встановлення численних порушень прав заявників у рамках кримінально-правової системи свідчить про подібність їх складів. Як правило, такі скарги містять аналогічні факти, які виявляють, що умови утримання в СІЗО і пенітенціарних установах суперечать вимогам ст. 3 Європейської Конвенції про права людини. Скарги на порушення різних аспектів ст. 5 розглянутої Конвенції найчастіше пов'язані з відсутністю підстав для взяття під варту. Крім того, по ряду скарг цієї категорії встановлено порушення ст. 6 Європейської Конвенції про права людини у зв'язку з недотриманням розумного строку розгляду кримінальної справи.

Верховний суд України, образно кажучи, має бути за змістом діяльності верховним, повноважним, владним та

авторитетним представником ЄКПЛ та верховенства права, його завданням повинен бути захист права людини і попередження його порушення.

Як зазначає один з суддів Верховного суду України, вдатний діяч І. Шицький: «Зведення ролі Верховного суду України до рівня технічного органу констатації встановленого Європейським судом з прав людини порушення декларує неповагу держави до своїх громадян, принижує суд і сигналізує про загрозу правам і основним свободам людини, що, безсумнівно, буде подолано. Але ж час втрачається на місці, а світ відсталих не чекає» [8, с. 206].

Необхідно відзначити, що рішення Європейського суду в силу своєї обов'язковості, впливають на українську практику застосування європейських стандартів прав і свобод людини. Захищаючи свої права за допомогою Європейської Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, громадяни та організації, як правило, не враховують, що ці засоби захисту в першу чергу призначені для застосування в національних судах з тим, щоб змусити державу дотримуватися європейських стандартів прав людини. Певною мірою проблема полягає у відсутності навичок застосування норм міжнародного права в українських судах. Тому подолання вказаних негативних явищ дозволить наповнити особисті права людини реальним змістом і гарантувати дійсну індивідуальну свободу.

Висновки. Отже, необхідно зауважити, що самі по собі рішення Європейського Суду не можуть усунути глибинні причини українських проблем порушення прав і свобод, але вони можуть послужити серйозним імпульсом для виправлення ситуації.

У зв'язку з викладеним, виникає необхідність подальшого розширення конституційно-правових гарантій особистих прав людини, у тому числі і права на особисту недоторканність, з урахуванням стандартів Ради Європи.

Список використаної літератури

1. Кампо В., Савчин М., Сергієнко Н. Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод 1950 року та Конституційний суд України / В. Кампо, М. Савчин, Н. Сергієнко // Право України. – 2010. – №10. – С. 190–191.
2. Костылева Е.Д. Личные права человека в Российской Федерации и стандарты Совета Европы: конституционно-правовые проблемы регулирования и защиты : автореф. дис. ... канд. юр. наук / Е.Д. Костылева. – М., 2008. – 218 с.
3. Витрук Н.В. Практика Конституционного Суда Российской Федерации в контексте действия Конвенции «О защите прав человека и основных свобод» / Н.В. Витрук // Российское правосудие. – М., 2006. – № 3. – С. 5.
4. Рішення Європейського суду з прав людини у справі від 16.09.1996 р. «Акдивар и другие против Турции» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : russia.bestpravo.ru/fed1996/data03/tex14650.htm.
5. Конохова И.Л. Конституционное право РФ : Общая часть / И.Л. Конохова. – М. : Городец, 2006. – 592 с.
6. Литвин В. Європейська Конвенція з прав людини: уроки і перспективи / В. Литвин // Право України. – 2010. – №10. – С. 4–18
7. Рішення Європейського суду з прав людини у справі від 24.09.2010 р. «Олексій Михайлович Захаркін проти України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_817.
8. Шицький І. Компетенція Верховного Суду України в контексті захисту права / І. Шицький // Право України. – 2010. – № 10. – 201 с.